

Omkring industrielt gennembrud og økonomisk udvikling i Danmark.

Af Jørgen Peter Christensen

I de senere års litteratur om industrialiseringen i 1700- og 1800-tallets Europa har blandt fremtrædende træk været en betoning af industrialiseringens karakter af en gradvis udvikling og kritik af eller forbehold overfor opfattelser gående ud på, at begyndelsen eller de tidlige faser af en industrialiseringsproces indebar en fundamental diskontinuitet i det økonomiske udviklingsforløb. Nu er synspunkter om et gradvist, evolutionært forløb af industrialiseringen i Europa langt fra nye. Specielt for den engelske industrialiserings vedkommende har et evolutionært syn på industrialiseringsprocessen stået overfor en opfattelse om en afgørende diskontinuitet langt tilbage i tiden. Det nye er snarere en markant bevægelse bort fra 'revolution' over mod 'evolution', således at den evolutionære opfattelse er blevet den fremherskende. Der lægges dermed også op til en revision af indholdet af begreber som 'industriel revolution' og 'industrielt gennembrud', og flere forfattere har stillet spørgsmåltegn ved hensigtsmæssigheden af at anvende disse begreber i det hele taget.

Også i den danske litteratur er spørgsmålet om et industrielt gennembrud i Danmark blevet taget op på ny, dels af Hyldtoft i hans disputats om Københavns industrialisering (Hyldtoft, 1984), dels - og navnlig - af Buus Kristensen i forbindelse med hans nye beregninger over industriens bruttofaktorindkomst (Buus Kristensen, 1987, 1988). Begge fremhæver, at den danske industris udvik-

ling har karakter af en jævn og gradvis udvikling, og markerer afstand til navnlig Sv.Aa. Hansens synspunkter (1970, 1972); deres synspunkter med hensyn til spørgsmålet om fastlæggelse af et industrielt gennembrud er dog noget forskellige, jfr. senere.

I det følgende vil spørgsmålet om et dansk industrielt gennembrud også være nøgletemaet. Sigtet med artiklen er først og fremmest at pege på nogle problemstillinger omkring industrialiserings- og vækstforløb i den danske økonomiske udvikling indtil 1914 primært ved inddragelse af nyere bidrag fra litteraturen om økonomisk udvikling set i relation til de europæiske landes historie. Det skal tilføjes, at artiklen i høj grad er selektiv; den prætenderer langt fra give en dækkende præsentation af synspunkter i litteraturen. Ligeledes tages udgangspunkt i, at diskussionen om et dansk industrielt gennembrud er et velbetrædt område. Der vil i det følgende kun blive fremdraget nogle af synspunkterne i den nyere debat.

Problemer omkring definitioner.

Det gælder for en række af de begreber, der skal tages op i det følgende - foruden industriel revolution og industrielt gennembrud - økonomisk udvikling, økonomisk vækst, industrialisering m.v., at deres nærmere indhold varierer noget i litteraturen. Spørgsmål om begrebsindhold indtager undertiden en betydelig plads i diskussioner om industriel

revolution; et eksempel herpå er Fores' indlæg omkring den engelske industrielle revolution (Fores, 1981, jfr. også Mussons kommentar (1982)). I nærværende sammenhæng vil vi begrænse os til at omtale nogle problemer omkring definitioner, især i relation til den danske debat.

I forbindelse med en nærmere gennemgang af forskellige anvendelser af termen 'industriel revolution', opdeler Coleman (1956) i 3 niveauer, hvor man i litteraturen har talt om 'industriel revolution': 1) med hensyn til enkelte industrigrene, 2) med hensyn til industrien som helhed og 3) med hensyn til økonomien som helhed.

Vi vil i det følgende hovedsageligt opfatte 'industriel revolution' eller 'industrielt gennembrud' som vedrørende niveau 3) økonomien som helhed, dvs. at et 'industrielt gennembrud' ansues som en fase i en tidlig periode af en økonomisk udviklingsproces, og en fase hvor der sker ændringer af væsentlig betydning for det langsigtede udviklingsforløb. Vi skal imidlertid kort nævne muligheden af at knytte fastlæggelsen af et industrielt gennembrud til niveau 2). Indfaldsvinklen må da være at se en gennembrudsfase som en fase i industriens eller måske bedre fremstillingssektorens udvikling (der ses bort fra koblingseffekter til den øvrige økonomi), hvor der sker særlig markante ændringer inden for sektoren. Gerschenskrons begreb 'great spurt', der indgår som et led i hans teori om industrialiseringsmønstre i 1800-tallets Europa (Gerschekron, 1962, 1968) kan ses som vedrørende alene industriens udvikling. Ifølge Gerschenskrons teori vil de første faser af udviklingen af industrien være karakteriseret ved en, evt. flere 'great spurt(s)', dvs. en eller flere relativt korte perioder med en høj vækstrate i industriproduktionen.

Ser vi nu på 'industrielt gennembrud' opfat-

tet som en fase i udviklingen for økonomien som helhed, skal der peges på et par problemer vedrørende definitioner. Vi vil gøre det i tilknytning til en præsentation af Camerons kriterier for afgrænsning af en periode som 'early stages of industrialization', der anvendes af Sv.Aa. Hansen i hans drøftelse af placeringen af et industrielt gennembrud i Danmark. Cameron anfører herom (1967, p. 6):

»Economic growth is defined here as a sustained increase in output per person; economic development is defined as economic growth accompanied by substantial structural change in the economy. Specifically, economic development involves an increase in the size of the secondary sector of the economy and a corresponding decrease in the relative importance of the primary sector. By »early stages of industrialization« we mean that transitional period in which manufacturing industries, normally the largest component of the secondary sector, adopt new, more capital-intensive techniques of production and grow relative to agriculture«.

Vi vil i denne artikel følge Camerons definition af 'økonomisk udvikling' for så vidt angår angivelsen af, at økonomisk udvikling defineres som en vedvarende vækst i BNI pr. capita, ledsaget af væsentlige strukturelle ændringer i økonomien. I udviklingsbegrebet indgår ofte andre aspekter, navnlig vedrørende velfærd og fordeling, jfr. f.eks. Meier, 1984, Todaro, 1985. Dette skal ikke tages op her.

I stedet vil vi fokusere på to nært forbundne dele af Camerons definitioner. For det første knyttes økonomisk udvikling tæt sammen med ekspansion inden for den sekundære sektor, for det andet ses (begyndende) industrialisering som en proces, hvor den varefremstillende sektor (manufacturing) får væsentlig øget vægt i økonomien i forbindelse med teknologiske ændringer inden for sektoren i retning af en mere kapitalintensiv teknologi.

Hvad angår det første, er de tidlige faser i en økonomisk udviklingsproces ikke altid knyttet til en kraftig stigning i den sekundære sektors betydning og en tilsvarende nedgang i den primære sektors vægt, målt ved andel af værditilvæksten i økonomien som helhed (BFI). Således viser de omfattende undersøgelser over sektorforskydninger, som Kuznets (1966, 1971) og senere bl.a. Chenery og Syrquin (1975) har foretaget, nok en væsentlig stigning i den sekundære sektors andel i det *lange* løb, men tidsprofilen for denne stigning varierer betydeligt fra nation til nation. I de tidlige faser af økonomisk udvikling vil der være betydelige forskelle både med hensyn til omfanget af nedgangen i den primære sektors andel, og hvorledes den modsvarende stigning i de øvrige erhvervs andel fordeler sig på den sekundære og tertiære sektor, bl.a. afhængig af udenrigshandelens omfang og sammensætning. Danmark er, som vi skal vende tilbage til, et eksempel på et land, som i perioden indtil 1914 nåede en betydelig grad af økonomisk udvikling uden en særlig omfattende industrialisering, i betydningen en kraftig stigning i fremstillingssektorens vægt i økonomien.

Dette sidste knytter an til den anden side af Camerons definition. Hos Cameron er industrialisering snævert knyttet til en stigende betydning af den varefremstillende sektor i økonomien. Man kan imidlertid også anskue industrialisering som mere bredt knyttet til teknologiske, organisatoriske og institutionelle ændringer i sektorer i økonomien, også uden for den varefremstillende sektor. En sådan bredere opfattelse findes bl.a. hos Mokyr, 1985. Mokyr tager udgangspunkt i dualteori og foretager en opdeling i en moderne og en traditionel sektor, hvor den moderne sektor omfatter især dele af den sekundære - og kun *dele* af den varefremstillende sektor (manufacturing) - og tertiære sektor (men ikke landbrug). Et problem ved anvendelse af en dualøkonomi-tilgang - som

også Mokyr peger på - er, at den er vanskelig at operationalisere; vi har kun et begrænset empirisk grundlag for at gennemføre en sådan opdeling af erhvervssektorer og -brancher. Et andet er, om en dualøkonomisk tilgang til analyse af de europæiske økonomier i 1700- og 1800-tallet generelt er holdbar.¹⁾

Nyere synspunkter på »industrielt gennembrud«, »take off« m.v.

Ser vi herefter på diskussioner om industrielt gennembrud i international sammenhæng, er det for så vidt angår de historiske forløb for i-landene, navnlig nye arbejder om den engelske industrialisering (bl.a. Harley, 1982, Crafts, 1985, Williamson, 1985, og Lee, 1986), der er trådt markant frem. Disse arbejder bygger såvel på nye empiriske beregninger som forsøg på at opnå ny indsigt gennem en udstrakt anvendelse af økonomisk teori i analyse af udviklingsforløbet. Det billede, de tegner af den engelske industrialisering i 1700- og 1800-tallet er en relativt langsom vækst i industriproduktionen målt ved værditilvæksten, når man ser på industrien (fremstillingssektoren) for helhed. Væksten i industriproduktionen må i de første faser af industrialiseringen - indtil et stykke op i 1800-tallet - for en ikke ringe del tilskrives vækst i arbejdskraften, og væksten i den totale faktorproduktivitet var af ret beskeden størrelse indtil omkring 1830 (Crafts, 1985, pp. 84-85, 159). Den ofte fremhævede konkurrencemæssige overlegenhed i engelsk industri, der gav sig udslag i en betydelig stigning i industrieksporten, knyttede sig i de tidligere faser af vækstprocessen til nogle få industrigrene, hvor der skete en betydelig teknologisk udvikling. Spredningen til de øvrige dele af fremstillingssektoren var imidlertid relativt langsom; den tog først fart i løbet af 1800-tallet.

Ser vi på væksten i den samlede BNP, steg vækstraten i løbet af 1700-tallet kun langsomt. Først efter Napoleonskrigene nåede

den set over længere perioder over 2 pct. p.a. og var i årtierne 1830-60 omkring 2.5 pct. (Harley, 1982, Maddison, 1982, Lee, 1986). Målt pr. capita var vækstraten gennem 1700-tallet ikke over 0.5 pct. p.a. Først efter 1815 nåede den over 1 pct. p.a., og den højeste vækstrate i 1800-tallet gennem et længere tidsrum nåedes i perioden 1856-73, hvor den var 1.4 pct. p.a. (Lee, 1986). Crafts (1985) beregninger peger endvidere på produktivitetstigninger inden for landbruget snarere end inden for industrien som en væsentlig faktor bag væksten indtil et stykke ind i 1800-tallet. Crafts beregninger over landbrugets totale faktorproduktivitet anfægtes dog af Mokyr, 1987. Se også Crafts, 1987, og Williamson, 1987.

Samlet var der således tale om en relativt langsom bevægelse fra en lav økonomisk vækst til en vækstproces, hvor der skete en betragtelig og vedvarende stigning i pr. capita indkomsten. Billedet er således langt fra Rostow's 'take-off', hvor man gennem en kortere periode - for Englands vedkommende af Rostow angivet som årene 1783-1802²⁾ - opnår en betydelig stigning i væksten og bevæger sig ind i en vedvarende økonomisk vækst - 'sustained growth'.

I europæisk sammenhæng har Cameron, 1985, påvist, at forsøg på tidsfæste et industrielt gennembrud i de kontinentaleuropæiske lande i de fleste lande langt fra har været uden problemer og har givet anledning til debatter - som den danske. Således har der såvel for de skandinaviske lande som for Østrig (eller mere præcist den østrigske del af det østrig-ungarske kejserdømme) været fortællere for placering af en gennembrudsperiode i perioder omkring hver af de tre kraftige højkonjunkturperioder i 1850'erne, 1870'erne og 1890'erne. For Tysklands vedkommende spreder synspunkterne om en periode for det industrielle gennembrud sig fra begyndelsen til henimod slutningen af 1800-tallet, for

Frankrigs er synspunkter om placering af en gennembrudsperiode inden for tidsrummet 1815-1870³⁾ efterfølgende blevet anfægtet, og i stedet er begyndelsen af industrialiseringen blevet placeret på forskellige tidspunkter i 1700-tallet, herunder også ret tidligt i 1700-tallet.

To generelle træk af Camerons gennemgang af synspunkter på et industrielt gennembrud eller 'take-off' er for det første, at for flere landes vedkommende afvises eller rejses tvivl om en placering af et industrielt gennembrud eller 'take-off' i det pågældende land, for det andet en tendens i den nyere litteratur til at skubbe tidspunktet for en begyndende industrialisering længere tilbage i tid.^{4) 5)}

Også Milward og Saul (1977, pp. 522 ff.) er kritiske over for en generel anvendelse af begreberne 'industrielt gennembrud' og 'take-off' som et centralt led i analyser af de europæiske landes økonomiske udvikling. De understreger forskellene i udviklingsforløb mellem de forskellige lande. I nogle lande (bl.a. Tyskland og Italien) er det revelant at anvende en 'take-off'-betragtning, medens de tidlige faser af udviklingsforløbet i andre lande (bl.a. de skandinaviske) først og fremmest har præg af et jævnt og gradvist forløb, der gør en placering af et 'industrielt gennembrud' eller 'take-off' problematisk; for de skandinaviske lande og Holland peger de således på, at en af de centrale betingelser for et 'take-off', en stigning i nettoinvesteringsraten til 10 pct. eller derover, først opfyldes sent i udviklingsforløbet, på et tidspunkt hvor disse lande allerede har opnået et relativt højt niveau for indkomsten pr. capita, jfr. også afsnittet om Danmark nedenfor.

Cameron peger også på nogle mulige årsager til, at man har ofret spørgsmålet om et industrielt gennembrud så meget opmærksomhed i mange europæiske lande. Bl.a. mener han, at en sandsynlig årsag er vanetænkning

hos lærere og forskere. Mere relevant er nok tendensen til en ret mekanisk overførsel af tankegangen om det engelske industrielle gennembrud til andre lande.

Specielt hvad angår de senere årtiers litteratur, har forsøg på at tidsfæste kortere perioder som gennembrud eller 'take-off' formentlig også været inspireret af udviklingslitteraturen i 50'erne og begyndelsen af 60'erne, og ikke mindst af Rostows velkendte teori om den økonomiske udviklings faser. Selv om denne teori kom under stærk kritik fra starten af dens fremsættelse, og teoribygningen i sin helhed aldrig opnåede synderlig accept, fik selve begrebet 'take-off' et betydeligt gennemslag. Ligeledes de tidligere nævnte 'great spurts' i Gerschenkrons teori om industrialiseringsmønstre i 1800-tallets Europa, bidrog formentlig hertil.

Men hvad implicerer forskelle i syn på industrielt gennembrud eller en 'take-off'-periode for analyser af historiske udviklingsforløb? Med Lee, 1985, synes der især grund til at nævne to væsentlige aspekter. Set i relation til studiet af Englands økonomiske udvikling, anfører han (1985, p. 21):

'The two main ingredients of the Industrial Revolution thesis are the fundamental discontinuity effected by the Revolution and the primacy of industrialization in that process and indeed as the essence of modern economic development.'

Konsekvensen af opfattelsen af en 'fundamental diskontinuitet' er med hensyn til studiet af England en tydelig tendens til at relatere analyser af tiden før og efter det industrielle gennembrud til gennembruddet. Analyser af perioden før bliver centreret om forudsætninger for gennembruddet, og også for tiden efter bliver de i væsentlig grad relateret til gennembruddet. Således bliver perioden 1870-1914 ofte set som en periode med

en relativ utilfredsstillende udvikling efter betydelige resultater, der nåedes under 'den industrielle revolution', hvor England etablerede sig som den ledende industrination, som en periode, hvor nye negative træk kom til at præge udviklingsforløbet. Eksempelvis anfører Hobsbawm (1968, p. 178):

'This sudden transformation of the leading and most dynamic industrial economy into the most sluggish and conservative, in the short space of thirty or forty years (1860-1890/1900) is the crucial question of British economic history.'

En opfattelse om en gradvis, evolutionær udvikling vil i højere grad bidrage til en fremdragelse af de betydelige træk af kontinuitet, der er mellem udviklingen før og efter 1870.

For så vidt angår vægten på industriens udvikling bidrager dette til, at en belysning af årsagssammenhænge bag udviklingen skævtrækkes over mod industrien, og udviklingen i de andre sektorer bliver negligeret. Et lignende synspunkt giver også Milward og Saul, 1977, og senere Milward, 1985, udtryk for. Således fremhæver Milward og Saul (1977, p. 536):

'The historical evidence presented here and in our earlier work suggests that there has been much too close an identification in European history between industrialisation, modernisation and economic development. At the heart of this misconception lies the idea of the 'industrial revolution'. ---- But we would argue that the historical evidence on the economic development was in the initial stages, sometimes for longer, always balanced development.'

Og i Milward, 1985, fremhæves explicit betydningen af ændringerne inden for landbruget for den økonomiske udvikling i 1800-tallets Europa (1985, p. 164):

»If we consider one great weakness of cataclysmic theory, its over-emphasis on the industrial sector as the motor for development, this becomes still clearer. The overwhelming importance of central government action in the nineteenth century in fundamentally reshaping the structure of the agricultural sector, in reallocating the pattern of landholding, in redrawing the maps and re-writing the laws which determined the very economic existence of the largest single part of the population, is unavoidable. It is that, indeed, which may well have been the greatest achievement of the nineteenth century and its greatest societal task.«

Et dansk industrielt gennembrud?

Vender vi os herefter til debatten om det danske industrielle gennembrud, kan man indledningsvis undre sig over, at spørgsmålet om et industrielt gennembrud har fået så fremtrædende placering i dansk sammenhæng. Hvor det ville have været nærliggende at lade industriens udvikling spille en tilbagetrukket rolle i den mere overordnede behandling af de tidlige faser i den økonomiske udviklingsproces, og i international sammenhæng pege på Danmark som et eksempel på opnåelse af en betydelig økonomisk vækst uden en kraftig industrialisering, synes man snarere under påvirkning af den nære sammenkædning af økonomisk udvikling og industrialisering i international sammenhæng at have lagt vægt på at datere et industrielt gennembrud som en afgørende fase i dansk økonomisk udvikling.

I sin diskussion af det danske industrielle gennembrud i *Early Industrialisation in Denmark* (1970) benyttede Sv.Aa. Hansen som nævnt Camerons kriterier. Som grundlag for sin stillingtagen havde han endvidere et vægtigt nyt empirisk grundlag, som tidligere deltagere i debatten ikke havde, nemlig de nye nationalindkomstberegninger, han havde foretaget.

Sv.Aa. Hansen knytter nu an til den hidtidige debat om et industrielt gennembrud i Danmark, hvor 3 perioder har hver sine fortalere: tiden fra midten af 1850'erne til 1870, 1870'erne og 1890'erne. Endvidere havde Axel Nielsen, 1944, givet udtryk for et synspunkt om et jævnt, evolutionært industrialiseringsforløb. Sv. Aa. Hansens konklusion er, at meget taler for at anskue den danske industrialisering som en ret jævn og langvarig evolutionsproces. Men, tilføjer han:⁶⁾

»Skulle man imidlertid inden for denne udvikling fremhæve en industrialiseringsperiode på grund af den særlig kraftige vækst og de særlig stærke samfundsomdannende virkninger, måtte det så ubetinget blive 1890'erne.«

Synspunktet om et gennembrud i 1890'erne har indtil de senere år haft bred accept. Hyldtoft (1984, p. 25) anfører endda, at Sv.Aa. Hansens synspunkt »har vundet en bred og næsten lammende tilslutning«.

Som Hyldtoft bemærker, er der imidlertid flere tydelige problemer i forbindelse med en placering af et industrielt gennembrud i 90'erne. Jeg har tidligere været inde herpå (Christensen, 1972), og skal - med en undtagelse - kun kort gengive i punktform nogle efter min mening væsentlige problemer omkring Sv.Aa. Hansens diskussion.

1. Camerons kriterier er ret brede kriterier, som da også af Cameron anvendes til at fastlægge relativt lange perioder af 'early stages of industrialisation'.⁷⁾ Det udelukker naturligvis ikke i sig selv en anvendelse af kriterierne til at afgrænse en kortere periode, men det indebærer, at de ikke er 'fint indstillede instrumenter', der har synderlig styrke med hensyn til afgørelse af ændringer inden for perioder på et enkelt tiår.

2. Industriens andel af BFI stiger nok betra-

geligt i 90'erne, men stigningen er først og fremmest placeret under højkonjunkturen i sidste del af 90'erne; sammenholdt med den ringe ændring i andelen i den efterfølgende periode, synes der er snarere at være tale om udsving omkring en ekstraordinær højkonjunkturperiode fra en generel tendens til, at industriens vægt i økonomien er stigende gennem perioden. Dette er særlig tydeligt, hvis man ser på industriens andel i beregningerne i faste priser, jfr. tabel 1.⁸⁾

3. Der sker ikke nogen særlig kraftig stigning i den sekundære sektors andel, og en stor del af stigningen er relateret til bygge- og anlægssektoren, jfr. nedenfor.

4. Mere principielt kan der stilles spørgsmålstegn ved at udnævne en så kort periode som et enkelt tiår til en periode for et industrielt gennembrud. Man vil formentlig, hvis man lægger en sådan periodisering til grund for analyser i forsøg på at angive årsagssammenhænge, let komme til at overse væsentlige forhold, som kun træder tydeligt frem over en længere periode.

Et af de 4 punkter skal uddybes lidt nærmere, nemlig den begrænsede fremgang i den sekundæres sektors andel, der er i klar uoverensstemmelse med Camerons kriterier. Den sekundære sektors andel ændres fra 1890 til 1900 fra 22,2 til 26,2 pct., især som følge af en kraftig stigning i bygge- og anlægssektorens andel, medens fremstillingssektorens (industri, håndværk og off. værker) andel kun ændres fra 19,2 til 20,6 pct. Som det fremgår af tabel 1, gælder dette endnu mere markant for perioden 1890 til 1914, og tager man hele perioden fra 1870 til 1914 er ændringen i den sekundære sektors andel fortsat ret beskeden, uanset en ret betydelig vækst i løbet af perioden. Såfremt man i stedet for løbende priser benytter faste priser - med henblik på at tage højde for forskydninger i relative priser - er fremgangen for den

sekundære sektor større, men dog stadig ikke mere end 2 procentpoints fra 1890 til 1914, og for hele perioden 5 procentpoints, medens landbrugets andel falder med 17.

Den begrænsede stigning i fremstillingssektorens og den sekundære sektors andel afspejler, at Danmark er et eksempel på en økonomisk udviklingsproces uden en kraftig industrialisering. Sammen med den som helhed ret jævne udvikling i industriens andel af BFI indicerer dette efter min opfattelse, at der ikke er noget synderligt grundlag for at placere et industrielt gennembrud i Danmark som en central fase af det økonomiske udviklingsforløb, forudsat at industrielt gennembrud opfattes som en fase, hvor fremstillingssektoren kommer til at spille en central rolle i udviklingsprocessen. Der ligger heri naturligvis ikke, at industriens udvikling ikke har central betydning for den langsigtede udviklingsproces i Danmark, men at de tidlige faser af en økonomisk udviklingsproces i Danmark har betydelig sammenhæng også med udviklingen inden for andre sektorer, først og fremmest landbruget, men også dele af den tertiære sektor, handel, transport og kommunikation.

Det skal samtidig bemærkes, at Sv.Aa. Hansen i sin senere lærebog 'Økonomisk vækst i Danmark' (bind I, 1972) ikke er synderlig klar, hvad angår fastlæggelse af en gennembrudsperiode. I kapitlet om perioden 1894-1914 gengives således i et af afsnittene hovedargumenter fra Hansen (1970) for at se 90'erne som en gennembrudsperiode, men i et senere afsnit fremhæves 1894-1914, og der knyttes an til centrale sider af Rostows 'take-off'-begreb, dels en markant højere vækstrate i økonomien, kravet om en stigning i nettoinvesteringsraten til 10 pct. eller derover.

Der er imidlertid navnlig to problemer ved at anskue perioden fra midten af 90'erne til 1. verdenskrig som en 'take-off'-periode i Danmark. For det første ligger den relativt sent

Tabel 1. Landbrugets, industriens og den sekundæres sektor andel af bruttofaktorindkomsten 1870-1914.

	SAaH					BK
	Land- brug m.v.	Indu- stri	Industri og hånd- værk ¹⁾	Bygge- og an- lægsv.	Sekundær sektor	Industri
1. Løbende priser						
1870	50.1	4.1	16.4	3.6	20.0	6.0 ²⁾
1875	44.9	5.1	16.6	3.7	20.3	6.2
1880	44.8	5.2	16.4	3.0	19.4	6.5
1885	37.4	5.8	18.5	3.5	22.0	8.1
1890	37.8	6.6	19.2	3.0	22.2	8.3
1895	34.7	7.8	19.8	3.3	23.2	9.3
1900	30.2	9.9	20.6	5.6	26.2	11.4
1905	31.5	9.6	19.8	4.9	24.7	10.9
1910	30.3	9.9	19.8	4.5	24.3	11.3
1914	31.8	10.2	19.0	3.7	22.7	11.6 ³⁾
2. 1929-priser						
1870	44.2	2.9	14.5	4.7	19.2	
1875	39.5	3.9	14.8	5.0	19.7	
1880	37.7	4.2	16.0	4.3	20.4	
1885	32.5	4.6	17.2	4.8	22.0	
1890	33.1	5.4	18.1	4.0	22.0	
1895	30.4	6.2	18.7	3.9	22.6	
1900	27.4	8.0	19.2	6.6	25.8	
1905	27.0	7.9	19.5	5.8	25.2	
1910	25.9	8.5	19.8	5.0	24.8	
1914	26.8	9.4	20.0	4.0	24.0	

Anm.: SAaH: Svend Aage Hansen, BK: Buus Kristensen.

Noter: 1) Inkl. off. værker. 2) 1872. 3) 1913.

Kilder: Hansen, 1974, Buus Kristensen, 1988.

som en periode, der betegner overgang til 'sustained growth'. Danmark har på dette tidspunkt nået en ret høj pr. capita indkomst. For det andet - og sammenhængende hermed - har vækstraten i BFI allerede en længere periode forud for 1894 ligget ret højt - omkring 1.5 pct. p.a. for BFI pr. capita.⁹⁾

De nye arbejder i 1980'erne om dansk industrialisering har tydeligt lagt afstand til Sv.Aa. Hansens synspunkter. Hyldtoft, 1984, er generelt afvisende overfor en placering af et industrielt gennembrud inden for en kortere periode, hvad enten det er perioden 1855-70, 70'erne eller 90'erne. Han søger ikke selv at placere et industrielt gennembrud, men betoner den jævne, gradvise ud-

vikling inden for industrien. Specielt med hensyn til Sv.Aa. Hansens synspunkter, peger han dels på usikkerheden i de underliggende nationalproduktberegninger, specielt mangler ved Fabrikstilsynets statistik, som er Sv.Aa. Hansens hovedgrundlag for at skønne nærmere over forløbet mellem de år, hvor der er mere omfattende tællinger. Dels mener han ikke, at en så kort periode som et enkelt tiår, er hensigtsmæssig som periode for en placering af et industrielt gennembrud. Endvidere fremhæver han, at landbrugets rolle må tillægges vægt i højere grad, end Sv.Aa. Hansen har gjort, ved fastlæggelse af en gennembrudsperiode.

Buus Kristensens (1987, 1988) grundlag er

nye beregninger over industriens bruttofaktoring, der bl.a. er baseret på nye tal for industriens arbejdskraft, som Hyldtoft har udarbejdet. Disse giver en vis ændring af industriens arbejderantal, især ved periodens begyndelse. Derudover fremlægger han nye skøn over udviklingen gennem delperioder, atter især med baggrund i Hyldtofts arbejde. Billedet af industriens udvikling ændres dermed noget. Væsentlig er ikke mindst en stærkere vækst i første del af 80'erne og en lidt lavere vækst i første del af 90'erne, end Sv.Aa. Hansens tal viser. Endvidere er niveauet for industriens BFI generelt øget, således at der sker en vis stigning i industriens andel af BFI.

Selv om der fortsat er tale om en ret høj vækst i industriens værditilvækst i 90'erne, svækkes dog grundlaget for Sv.Aa.Hansens placering af et gennembrud noget. Buus Kristensens indvendinger mod fastlæggelse af et gennembrud i 90'erne knytter sig især til afvigelser i industriens vækstforløb fra en trend repræsenterende en konstant vækstrate for industriens værditilvækst gennem hele perioden 1872-1913. Der er for 90'erne kun tale om 4 år under højkonjunktoren i sidste del af tiåret, hvor væksten afviger markant fra trenden. Foruden den korte periode fremhæver han (1988, p. 18):

»For det andet og nok så væsentligt har denne kraftige højkonjunktur ingen varige konsekvenser for industriens samlede produktionsniveau, idet den efterfølgende afmatning fra 1901 til 1905 sætter forøgelsen til, set i forhold til periodens gennemsnitlige vækstrate.«

Buus Kristensen argumenterer i stedet for at placere en gennembrudsperiode over et længere tidsrum - 1870-1913 eller 1870-1916. I denne periode ligger industriens vækst tydeligt over væksten i den forudgående og efterfølgende periode. Den synsvinkel, han an-

lægger på gennembrudsperioden er imidlertid en noget anden, end den, der er taget i nærværende artikel. Gennembrudsperioden ses som en indikator for det fulde gennembrud af kapitalistiske institutionelle forhold i Danmark.¹⁰⁾

Andre tilgange om økonomisk udvikling.

Lægger det forudgående således op til, at der er betydelige begrænsninger i anvendeligheden af begreber som 'industrielt gennembrud' eller 'take-off' i dansk sammenhæng, kunne man i stedet se på, om der ikke i øvrigt i forsøg på generaliseringer eller teoridannelser inden for litteraturen om økonomisk udvikling kan hentes inspiration for analyser af den danske økonomiske udvikling. I det følgende skal kun kort peges på nogle eksempler herpå.¹¹⁾

En indfaldsvinkel som umiddelbart er på linie med det foregående, er Kuznets'. Kuznets afviser på grundlag af sine omfattende empiriske undersøgelser såvel 'take-off' som 'great spurts', som han ikke mener generelt at kunne finde empirisk underbygget i sit materiale (Kuznets, 1971). Indfaldsvinklen hos Kuznets er i stedet en transformation af samfundene fra starten af 'modern economic growth'. Under denne transformationsproces sker ændringer af de sociale og økonomiske strukturer, og det centrale for Kuznets er at nå frem til generaliseringer af de strukturelle forandringer under denne transformationsproces. Hans indfaldsvinkel, der har rødder tilbage til Hoffmann og Colin Clark, er senere fulgt af især Chenery og Syrquin (1975), specielt med focus på udviklingslandene. Arbejdet hermed kan navnlig ad to veje give inspiration for analyser af enkelte landes historiske forløb.

Den ene er at sammenholde udviklingen i et eller flere lande med et gennemsnitligt forløb

for strukturændringer, knyttet til udviklingen i pr. capitaindkomsten. Denne indfaldsvinkel er benyttet af Crafts, 1984 (jfr. også 1985) i en analyse af mønstre for den økonomiske udvikling 1800-tallets Europa. Crafts analyse bringer også tal for Danmark. Wunder, 1987, har føjet yderligere tal for Danmark til og angivet særlige træk for Danmark i relation til et sådant »gennemsnitligt« mønster. Her skal kun fremhæves, at Crafts beregninger af pr. capita-indkomsten viser, at Danmark ved midten af 1800-tallet havde en relativ høj pr. capita-indkomst, og hvad der især var bemærkelsesværdigt, at andelen af arbejdsstyrken i landbrug på dette tidspunkt var lavere end for det europæiske gennemsnit (for et tilsvarende niveau for pr. capitaindkomsten). Da Danmark havde en betragtelig eksportkvote for landbrugsvarer, peger det i retning af en relativ høj produktivitet i landbruget allerede på dette tidspunkt. Endvidere er landbrugets andel af indkomsten snarere lidt højere end andelen i arbejdsstyrken, hvilket peger på en ret høj produktivitet relativt til andre sektorer i økonomien. Et andet bemærkelsesværdigt træk ved beregningerne er, at de tyder på, at fremstillingssektorens arbejdsproduktivitet gennem perioden ikke stiger stærkere end produktiviteten i de øvrige sektorer i økonomien. Nu er det empiriske grundlag for beregningerne svagt, især ved begyndelsen af perioden, men det nævnte peger klart nok på emner for videre undersøgelser.

Den anden vej er at søge at udnytte materialet til at opstille typologier for udviklingsmønstre. Chenery og Syrquin opererer således med flere typer af udviklingsforløb efter landestørrelse og udenrigshandelsstrategier. Deres undersøgelse var imidlertid baseret på data fra u- og i-lande i efterkrigstiden. Adelman og Morris (1984, jfr. også 1983)¹²⁾ har senere gennemført en undersøgelse for en række lande for tiden før 1914. Det er en kvantitativ-statistisk analyse, baseret på et

omfattende datamateriale, der ud over økonomiske også omfatter sociale og politiske forhold. Danmark er i denne undersøgelse placeret sammen med de øvrige skandinaviske lande, de tre britiske kolonier Canada, New Zealand og Australien, samt Argentina og Brasilien som lande, der gennemløb en økonomisk udvikling med en »modest industrialization in response to primary export expansion«. Tempo og struktur for industrialiseringen i denne gruppe afhænger bl.a. af naturressourcer, eksterne og interne transportforhold, fordelingen af eksportindtægter og fremskridt i landbrugssektoren. Bemærkelsesværdig er ikke mindst fremhævelsen af fordelingsaspektet. Det anføres således, at hvis eksportindtægterne var »widely distributed« som bl.a. i Danmark, tenderede eksportekspansionen til at fremme en industrialisering, medens den omvendt hæmmedes, hvor der var tale om en stærk koncentration i fordelingen af eksportindtægterne.

En undersøgelse, der i højere grad tager udgangspunkt i udviklingsteori er Senghaas, 1982. Med baggrund i afhængighedsteori opstiller Senghaas en typologi for de europæiske landes industrielle udvikling. Centralt i denne tilgang er relationer mellem det udviklede center og den tilbagestående periferi. For de lande, der ikke er blandt de økonomisk ledende, vil der være et stadigt pres i retning af blive en periferi-nation. Grundlaget for en gruppering af de europæiske lande er så, hvorledes de enkelte lande svarede igen på udfordringen fra det/de udviklede land(e), og det pres i retning af en periferistatus, som kom fra de udviklede centerlande. De skandinaviske lande udgør i denne sammenhæng en interessant gruppe¹³⁾ med en blandet model, 'associativ/dissociativ strategi', d.v.s. først en periode, hvor landet involveres handelsmæssigt med centeret, men efterhånden udvikler en importsubstituerende industri. Det bemærkelsesværdige ved de skandinaviske landes udvikling er, at de efter

en periode, hvor den økonomiske udvikling var baseret på eksport af primærvarer, senere kom ind i en integreret (selvcentreret) økonomisk udviklingsproces, som placerede dem som centerlande, medens det typiske for primærvareeksporterende lande var en bevægelse i retning af periferistatus. I sin forklaring af de skandinaviske landes udviklingsforløb, fremhæver Senghaas især en række socio-strukturelle og institutionelle forhold, navnlig landbrugsstruktur, indkomstfordeling, uddannelse og ændringer i politiske institutioner, der bidrog til at økonomiske strukturændringer også medførte ændringer i den politiske magt i samfundet. Disse forhold fremhæves ikke mindst for Danmarks vedkommende. De tidlige landboreformer medførte en landbrugsstruktur med en begrænset ulighed i jordfordelingen og med mellemstore bondebrug som den fremtrædende brugsform. Strukturen i landbruget var endvidere en væsentlig del af forklaringen på en forholdsvis lille ulighed i indkomstfordelingen. Væsentligt i relation til udviklingsprocessen var ikke mindst, at indtægterne fra eksporten blev spredt bredt i samfundet, hvilket skabte efterspørgsel efter forbrugsgoder og simple kapitalgoder fra fremstillingssektoren. Som Senghaas anfører i mere generel sammenhæng (1982, p. 163):

»Autocentric development take shape in export economies when the local social structure permits a relatively broad distribution of export receipts. ----

This distribution profile based on social structure is so fundamental important because widely dispersed export receipts result in a demand profile that is orientated from the outset towards industrialization serving to produce widely accessible, simple equipment and mass-consumer goods.«

Senghaas fokuserer også på uddannelse som

en central faktor i forklaringen af den danske udvikling, bl.a. var det en forudsætning for udviklingen af andelsbevægelsen inden for landbruget. Endvidere peger han en høj grad af udvikling af transport og kommunikation.

Tidlige faser i den danske økonomiske udvikling.

Der i det foregående argumenteret for, at der er begrænsninger i anvendelsen af begreber som 'industrielt gennembrud' eller 'take-off' i analyser af den danske økonomiske udviklingsproces. Dette skal ikke opfattes som en afvisning af at fastlægge et industrielt gennembrud for Danmarks vedkommende. Det væsentlige er, at det gøres klart, hvad man lægger i anvendelsen heraf.

Min tolkning af Sv.Aa.Hansens bidrag er, at den danske industrialisering må karakteriseres som en langstrakt proces, men hvor udviklingen i 90'erne (og tiden op til 1914) påkalder sig særlig interesse på grund af den betydning, de ændringer, der skete i denne periode, havde for den senere udvikling i økonomien. Arbejder af især Hyldtoft, Buus Kristensen, Hans Chr. Johansen (1987) har givet væsentlige nye bidrag til belysning af industriens udvikling og må også give anledning til ændringer i forhold til tidligere opfattelse; det gælder efter min vurdering især med hensyn til den tidlige periode fra 1840 til 1870 og endvidere udviklingen i den første del af 1880'erne, som synes at have været en del stærkere, end Sv.Aa. Hansens beregninger viser.

Uanset dette forekommer Sv.Aa. Hansens fremhævelse af 90'erne (og tiden 1890-1914) fortsat at være relevant. Uanset spørgsmål om vækstrater og udviklingen i industriens andel af BFI, synes det tydeligt, at perioden fra 1890 til 1914 er en periode med en betydelig vækst i industrien og ikke mindst en peri-

ode præget af betydelige strukturelle, teknologiske og institutionelle forandringer.

En række centrale spørgsmål for en analyse af den økonomiske udvikling vedrører imidlertid de øvrige sektorer i økonomien og ikke mindst sammenspillet mellem dem. En belysning af disse forudsætter efter min opfattelse tidsmæssigt langt bredere tilgang end perioden fra 1870 til 1914. Spørgsmålet om landbrugets udvikling knytter sig til ændringer tilbage i 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Det samme gælder formentlig udviklingen inden for dele af den tertiære sektor.

I *Early Industrialization in Denmark* talte Sv.Aa.Hansen om en landbrugsmæssig og handelsmæssig revolution forud for den industrielle. Der synes at være god grund til at interessere sig for en sådan sekvens af træk i det danske udviklingsmønster. Det taler imidlertid efter min mening for undersøgelser, der tidsmæssigt strækker sig tilbage i tiden, med henblik på at analysere den tidlige periode af moderne økonomisk udvikling i Danmark. Denne udviklingsproces er forløbet gennem en række faser, hvor landbrug og sektorer i den tertiære sektor tiltrækker en væsentlig opmærksomhed gennem lange perioder. En af disse faser er imidlertid perioden ca. 1890 til 1914, og denne fase er bl.a. - men *kun* bl.a. - karakteriseret ved, at den industrielle udvikling begynder at få en væsentlig betydning for udviklingsforløbet.

Litteratur.

- Adelman, I. & C.T. Morris. 1984. Patterns of Growth, 1850-1914. I Syrquin, M. & L. Taylor & L.E. Westphal (eds.). *Economic Structure and Performance: Essays in the Honour of Hollis B. Chenery*. New York.
- Cameron, Rondo. 1967. Banking in the Early Stages of Industrialization. New York.
- Cameron, Rondo. 1985. A New View of European Industrialization. *Economic History Review* 38:1.
- Chenery, H.B. & S. Robinson & M.Syrquin. 1986. Industrialization and Growth: A Comparative Study. New York.
- Chenery, H.B. & M. Syrquin. 1975. Patterns of Development, 1950-1970. London.
- Christensen, Jørgen Peter. 1972. The Take-off in Denmark. *Scandinavian Economic History Review* 20. (Anm. af Sv.Aa. Hansen, 1970).
- Coleman, D.C. 1956. Industrial Growth and Industrial Revolutions. *Economica*.
- Coleman, D.C. 1983. Proto-Industrialization: A Concept Too Many. *Economic History Review*.
- Crafts, N.F.R. 1984. Patterns of Development in Nineteenth Century Europe. *Oxford Economic Papers*, 36: 438-458.
- Crafts, N.F.R. 1985. Economic Growth during the Industrial Revolution. Oxford.
- Crafts, N.F.R. 1987. British Economic Growth, 1700-1850; Some Difficulties of Interpretation. *Explorations in Economic History*, 24.
- Deane, P. & W.A. Cole. 1967. British Economic Growth 1688-1959. Cambridge.
- Fores, M. 1981. The Myth of the British Industrial Revolution. *History* 66.
- Gerschenkron, A. 1962. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass.
- Gerschenkron, A. 1968. Continuity in History and other Essays. Cambridge, Mass.
- Hansen, Sv.Aa. 1970. Early Industrialisation in Denmark. København.
- Hansen, Sv.Aa. 1972-74. Økonomisk vækst i Danmark. Bd. 1-2. København.
- Harley, C.K. 1982. British Industrialization Before 1841: Evidence of Slower Growth During the Industrial Revolution. *Journal of Economic History*, 42.
- Hobsbawm, E. J. 1968. Industry and Empire.
- Hughes, Helen. 1978. Industrialization and Deve-

- lopment: A Stocktaking. *Industry and Development*. Findes i Meier, G.M., 1984.
- Hyltoft, Ole. 1984. Københavns industrialisering. Herning.
- Johansen, Hans Chr. 1988. Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Odense.
- Kindleberger, C. P. & G. di Tella (eds.). 1982. Economics in the Long View. Essays in Honour of W.W. Rostow. Vol. 1. London.
- Kristensen, Niels Buus. 1987. Industriel og økonomisk vækst i Danmark 1872-1913. Upubl. afhandling. Økonomisk Institut ved Københavns Universitet.
- Kristensen, Niels Buus. 1988. Industriens vækst i Danmark - set i relation til debatten om et industrielt gennembrud. Dansk udg. af artikel til *Scandinavian Economic History Review* (under publicering).
- Kuznets, S. 1966. *Modern Economic Growth*. New Haven, Ct.
- Kuznets, S. 1971. *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*. Cambridge, Mass.
- Lee, C.H. 1986. *The British Economy since 1700*. Cambridge.
- Maddison, A. 1982. *Phases of Capitalist Development*. New York.
- Meier, G. M. 1984. *Leading Issues in Economic Development*. 4. Ed. New York.
- Milward, A. 1985. Comments on Some Theories of Historical Change. I Kocka, J. & G. Ránki (eds.). 1985. *Economic Theory and History*. Budapest.
- Milward, A. & S.B. Saul. 1977. *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*. London.
- Mokyr, Joel (ed.). 1985. *The Economics of the Industrial Revolution*. London.
- Mokyr, Joel. 1987. Has the Industrial Revolution Been Crowded Out? Some Reflections on Crafts and Williamson. *Explorations in Economic History* 24.
- Morris, C.T. & I. Adelman. 1983. Institutional Influences on Poverty in the Nineteenth Century: A Quantitative Comparative Study. *Journal of Economic History* 43:1.
- Morris, C.T. & I. Adelman. 1988. *Comparative Patterns of Economic Development, 1850-1914*. Baltimore.
- Musson, A.E. *The British Industrial Revolution. History* 67.
- Nielsen, Axel. 1944. *Industriens Historie i Danmark*. Bd. III. København.
- North, D.C. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York.
- Rostow, W.W. 1963a (1960). *Den økonomisk udviklings faser*. Dansk udg. 1963. Engelsk udg. 1960.
- Rostow, W.W. (ed.) 1963b. *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. London.
- Rostow, W.W. 1978. *The World Economy: History and Prospect*. London.
- Senghaas, D. 1982. *The European Experience*. London.
- Syrquin, M. 1988. The Patterns of Structural Change. I Chenery, H. & T.N. Srinivasan (eds.). *Handbook of Development Economics*, vol 1. Amsterdam.
- Todaro, M.P. 1985. *Economic Development in the Third World*. 3. Ed. New York.
- Williamson, J.G. 1985. *Did the British Capitalism Breed Inequality?* London.
- Williamson, J.G. 1987. Debating the British Industrial Revolution. *Explorations in Economic History* 24.
- Wunder, Sven. 1987. Aspekter af den danske industrialisering - en teoretisk-kvantitativ indfaldsvinkel. I Niels Buus Kristensen og Sven Wunder. *To analyser af dansk industrialisering*. Blåt memo nr. 161. Økonomisk Institut ved Københavns Universitet.

Noter

1. En lignende tankegang som Mokyr's genfindes også hos Hughes (1978) for udviklingslandenes vedkommende. Bl.a. nævner hun, at en belysning af, hvorledes industrialiseringsprocessen skrider frem, også bør omfatte sektorer uden for den sekundære sektor, bl.a. dele af handels- og penge- og kreditsektoren, men fremhæver samtidig, at der er vanskeligt at udskille 'moderne' dele af disse sektorer. Hun peger også på flere andre indikatorer for industriel udvikling, men på grund af problemerne med at beregne et mere sammensat indeks af indikatorer, ender hun op med, at fremstillingssektorens (manufacturing) andel af vareproduktion (dvs. ekskl. servicesektoren) må

- anses for den bedste indikator for industrialisering.
2. Rostow, 1963a. Rostow angiver senere en noget længere periode (1783-1830) som 'take-off'-periode for England (Rostow, 1978).
 3. Den amerikanske historiker Dunham placerer et gennembrud fra 1815 til 1848 (Dunham, 1955), medens Rostow placerer et take-off fra 1830 til 1860, senere ændret til 1830-1870 (Rostow, 1963a (1960) og 1978).
 4. Vedrørende dette sidste, se for Englands vedkommende bl.a. Crafts, 1985, pp. 7 og 65 ff.
 5. Bidragende til, at synspunkter om en evolutionær udvikling - i engelsk som generelt i europæisk sammenhæng - har vundet frem, er givetvis også litteraturen om 'proto-industrialisering' i 70'erne og 80'erne. Uanset kontroverser om hensigtsmæssigheden af det nye begreb (se bl.a. Coleman, 1983), har litteraturen herom medført en øget opmærksomhed om især udviklingen af forarbejdningsaktiviteter i landdistrikterne, som enten direkte har ledt frem til etablering industrivirksomheder i moderne forstand eller mere indirekte har skabt en væsentlig del af forudsætningerne herfor.
 6. Der er citeret fra Sv.Aa. Hansen danske fremstilling, Den tidlige danske industrialisering og dens finansielle baggrund, Memorandum fra Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet, nr. 1, København 1969, p. 7.
 7. Hos Cameron, 1967, er der således tale om perioder af 40-80 års varighed. I Camerons eget »landestudie« om England angives således perioden 1750-1844. Og til afgrænsning af perioden, peger Cameron med baggrund i Deane og Coles nationalindkomstberegninger på den ret langsomme industrialisering frem til omkring begyndelsen af 1800-tallet, hvor sammenlignet med 1688 den sekundære sektor andel kun er steget beskedent, men til gengæld den tertiære sektor har opnået en stigende andel. Fra 1801 til 1841 stiger den sekundære sektors andel (minedrift, varefremstilling, og bygge og anlægsvirksomhed) markant, fra 23,6 til 34,4 pct. af den samlede BNI, medens den tertiæres sektors andel er næsten uændret.
 8. Jfr. også omtalen nedenfor af Buus Kristensens vurdering, der imidlertid knytter an til afvigelse fra en langsigtet trend i industriens vækst.
 9. Jfr. også Milward, 1985, p. 159: »If there was an 'industrial revolution' or a 'take-off' or an 'upsurge' in the Netherlands and Denmark, for example, both of which are now among the world's most developed economies, the only possible date at which it could be located would be after 1890. But by that time both countries already had all the attributes of an advanced economy'.
 10. Uden i øvrigt at gå ind i en diskussion af Buus Kristensens synsvinkel, er det efter min opfattelse et problem ved den, at den i så høj grad knyttes an til industriens udvikling.
 11. Der skal herom også henvises til Wunder, 1987.
 12. Morris og Adelman har i 1988 publiceret et større arbejde om deres undersøgelse (Morris og Adelman, 1988).
 13. Senghaas omtaler også flere lande uden for Europa under denne gruppe, nemlig Australien, New Zealand og Canada.